

ՔՐԱՄԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

«ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ»՝ ԵՐԿԱԹՅԱ ՊԱՏՐԻԱՐԷՐՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ՆԱՏՈՐԸ

Լույս է տեսել Սանդղո Բեհբուդյանի աշխատասիրությամբ հրատարակվող «Վավերագրեր Նայ Եկեղեցու պատմության» շարքի 8-րդ հատորը, որը նվիրված է Մադրեոս Բ Իզմիրյանին (կթղ. 1908-1910 թթ)¹: Այն հրատարակվել է հովանավորությամբ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Աշճյանի և բարերարությամբ Արա Մարանկոզյանի, Մերի Նալբանդյանի, Վահան Գարպուշյանի և Արամ Դանիելյանի:

Նախորդ բացվում է Մեսրոպ Սրբազանի մուրքի խոսքով, որում Սրբազան Նայրը արժևորելով այս գործը՝ գրում է. «Պր. Բեհբուդյան մանրամասն պրպտումներ կատարելով յայտնաբերել է այն փաստաթղթերը, որոնք ցայտուն և պարզորոշ կերպով ցոյց կուտան իր ապրած բարդ և փոթորկալից ժամանակաշրջանի յուզող հարցերն ու խնդիրները, իր արդարամիտ և խիստ ընթացքը Նայ Եկեղեցու և ժողովուրդի շահերու պաշտպանության ի խնդիր: Ժողովածուի մեջ առաջին անգամ հրատարակուող նամակները կ'օգնեն մեզի ճիշտ հասկանալու անոր աշխատասեր, կարգապահ, անձնուէր ոգին, անոր յարաբերությունները աշխարհի մեծ պետություններու ներկայացուցիչներուն հետ, անոր վայելած խոր յարգանքն ու համակրանքը հայ ժողովուրդի փարբեր խաւերու և յարկապէս միատուրակաւնութեան կողմէ»:

Արժևորման այս խոսքին հաջորդում է Ս. Բեհբուդյանի «Առաջաբանը»՝ նվիրված Երկաթյա Պարիսիարքի ու Մեծ Աքսորականի, ապա և Լուսավորչի գահի 126-րդ գահակալի կյանքին ու եկեղեցական գործունեությանը, ինչպես նաև հատորում տեղ գտած վավերագրերին: Մինչ վերջիններին հրատարակությունը բերվում են Թումանյանի «Ազնիվ մարդը» հիշատակի խոսքը և Շիրվազադեի գրած Իզմիրյանի համառոտ կենսագրությունը:

Վավերագրերի շարքը սկսվում է Գևորգ Դ Կաթողիկոսի՝ Իզմիրյանին 1873 թ. ուղղված օրհնության ու գնահատանքի խոսքով: Հաջորդող փարիսիարքի վավերագրերը, որոնց մի մասը ժամանակի Նայոց Նայրապետների և Կ. Պոլսի Պարիսարքների՝ Իզմիրյանին վերաբերող գրություններ են, որոնք առավել են ամբողջացնում հոգևորականի նրա ճշմարիտ ու նվիրյալ կերպարը՝ ցոյց տալով, թե ծանր ու մռայլ այդ ժամանակներում ինչպես էր ձևավորվում ապագա Երկաթյա Պարիսարքը: Իզմիրյանին եպիսկոպոսական աստիճանի կոչող Գևորգ Դ Կաթողիկոսի կոնդակում և համանուն մի շարք այլ վավերագրերում տրված բնորոշումներում արտացոլվել են նաև հայ հոգևորականի գնահատության ժամանակի չափանիշները:

¹ Տե՛ս Վավերագրեր Նայ Եկեղեցու պատմության (1873-1910 թթ.), Գիրք Ը. «Մադրեոս Բ Իզմիրյան Կաթողիկոս Ամենայն Նայոց», կազմեց և առաջաբանը գրեց՝ Սանդղո Բեհբուդյանը, «Նայաստան» հրատարակչություն, Երևան, 2001, 972 էջ:

Մայր Աթոռին ենթակա բոլոր թեմերի հոգևորականների եպիսկոպոսական ձեռնադրության Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարում կատարելը հնարավորություն էր ընձեռում, որ արևմտահայ բարձրաստիճան հոգևորականները, հաղթահարելով սահմանային արգելքները, գային Էջմիածին և ոչ միայն անցյալի մատենագրությամբ, այլև կենդանիորեն հաղորդվեին հայ ժողովրդի հոգևոր կենսությունին:

Եր վերադարձող նորած Սրբազաններին Պոլսում և իրենց վիճակներում դիմավորում էին որպես Ս. Էջմիածնից եկած ուխտավորների: Այդպիսի մի դիմավորման գրական արտահայտությունն է Խրիմյան Հայրիկի «Սրբազան Հայր» վերնագրված խոսքը՝ գրված Իզմիրյանի Ս. Էջմիածնում 1876 թ. եպիսկոպոս ձեռնադրվելու և եր վերադառնալու առիթով:

Նորած Մարթեոս եպիսկոպոսին դիմելով որպես Միածնաէջ Սրբավայրից եկող մի ուխտավորի, Ս. Էջմիածնի ավանդական սրբությունների մասին հեյրեյալ գեղարվեստական պատկերավորությամբ է գրում Խրիմյանը. «Համբուրեցի՜ր այն հողերը, ուր կոխեցին Սանդարամբը սարսող ուրբերը, երկրպագեցի՜ր Տրդատյալ բազկոք գլորած քարերով կանգնած փաճարին սեղանին առջև, այլ գիտեմ ես, հոն հառաչ մը թռաւ բերնէդ, անէծք մը շրթունքներէդ և արցունք մը աչքերէդ կաթեցաւ, երբ Հայրենեացդ փառքը յիշեցիր, երբեմն Վաղարշապատի մէջ բարձրացուցած Աթոռը և Աջը: Արդեօք արձակեցի՜ր նայուածքդ Հայաստանի կողմը արտասուելու համար...» (էջ 45):

Հայոց Հայրիկի վառվռուն երևակայությամբ ու հայրենյաց անցյալ փառքի հանդեպ խոր ցավով գրված այս փողերը շնորհիվ Ս. Բեհբուդյանի հրատարակվելով ու գիտագրական շրջանառության մեջ դրվելով՝ գալիս են ևս մի էջ ավելացնելու Ս. Էջմիածնին նվիրված գործերի ընտրանիին:

Հայոց Հայրիկի նման, Իզմիրյանի ևս հայ ժողովրդի բռնադատված իրավունքների պաշտպանը լինելու վկայություններից է 1879 թ. գրված նրա նամակը, որում Պարթիարքարանից խնդրում է իրեն ուղարկել Կարին ուսումնասիրելու տեղի հայության վիճակը և զեկուցագիր ներկայացնել կարարվող հարստահարությունների մասին:

Այս հատորը մեծապես կարևորվում է նաև Կ. Պոլսի և Մայր Աթոռի հարաբերությունների պատմության ուսումնասիրության տեսանկյունից: Թեև Կ. Պոլսի Պարթիարքաները ընտրվում էին Կ. Պոլսի ազգային-կրոնական ժողովի կողմից և հաստատվում թուրքական իշխանությունների հրամանագրերով, սակայն, ինչպես վկայում են Ս. Բեհբուդյանի այս և նախորդ հատորների հրապարակումները և բազմաթիվ այլ գործեր, Հայոց Պարթիարքաները զուրկ վարչականորեն չնայած այսպես են ընտրվել և հաստատվել, սակայն որպես ճշմարիտ հայ հոգևորականներ միշտ որդիական խոնարհություն են փածել Հայոց Հայրապետների հանդեպ և այդ խոնարհությամբ պայմանավորված դիմումնաձևերով դիմել Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսներին:

Նույն ձևով Իզմիրյանը պարթիարքական ընտրությունից անմիջապես հետո, 1876 թ. Հայոց Հայրիկի, որպես Հայոց Հայրապետի, օրհնությունը հայցելով, այսպես է գրում. «Մարչելով ի համբոյր սուրբ Աջոյ Մեծի Օծելոյդ՝ եմ և մնամ Վեհափառ Հայրապետիդ Ամենայն Հայոց խոնարհ որդի Մարթեոս եպիսկոպոս Իզմիրեան»:

Այս հատորը կարևոր նյութեր է պարունակում նաև Եղիշե Պարբիարք Դուրյանի, Բարկեն աթոռակից Կաթողիկոս Կյուլեսերյանի, Պերճ Պոռշյանի, Արշակ Չոպանյանի և ժամանակի մի շարք այլ նշանավոր եկեղեցական գործիչների և մտավորականների մասին:

Առանձնահատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում Կոմիտաս Վարդապետի գրածները, որոնցում արտացոլվել են հայ երաժշտության նրա ընթռնումները և կարևոր տեղեկություններ կան նաև խազերի վերածանության իր աշխատանքների ընթացքի մասին, ինչպես նաև այն վավերագրերը, որոնք նվիրված են Մայր Տաճարի վերանորոգության շուրջ նաեցյալ դարասկզբին ծավալված քննարկումներին:

Վավերագրերի գլխավոր մասը, սակայն, վերաբերում են Իզմիլյանի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրվելու, այսինքն՝ Մարթեոս Բ-ի կյանքի վերջին երեք տարիներին:

Թորգոմ արքեպիսկոպոս Գուշակյանը Եղիշե Պարբիարք Դուրյանին նվիրված իր գործում Իզմիլյանի Երուսաղեմյան աթոռից ետ վերադառնալը համեմատելով Ոսկեբերանի առաջին աթոռից հետո Կոստանդնուպոլսի Պարբիարքական Աթոռին վերստին ետ դառնալու հետ, գրում է, որ Ոսկեբերանից հետո Պոլիսը ոչ ոքի նման հանդիսությամբ չէր ընդունել, ինչպես Իզմիլյանին:

Այս հատորում բերված են բազմաթիվ շնորհավորականներ թե՛ Պարբիարքական Աթոռին վերահասարակելու և թե՛ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրվելու առիթով, որոնցում այնքան կենդանիորեն արտացոլված են ժամանակի ազգային կյանքի խանդավառ հույսերը և դրանց իրականացման գործում Ս. Էջմիածնի Աթոռին վերապահված դերը:

Իզմիլյանի պարբիարքությունը եթե համընկավ համիդյան ջարդերի շրջանին, ապա կաթողիկոսությունն էլ՝ արևելահայության դեմ ծավալված հալածանքներին, երբ ցարիզմը ստեղծեց «Դաշնակցության գործը», որով ձերբակալվեցին և բանտարկվեցին ժամանակի արևելահայ մի շարք մտավորականներ և հասարակական գործիչներ, այդ թվում՝ Նովհաննես Թումանյանը, Ավետիք Իսահակյանը և Ավետիս Ահարոնյանը:

Վավերագրերի ներկա հատորը հետաքրքիր տեղեկություններ է պարունակում նաև այն մասին, թե Իզմիլյանը կաթողիկոս ընտրվելուց հետո, սկսած Նիկոլայ Առաջինի հետ հանդիպումից, ինչպես է պաշտպանել հայության իրավունքները, կատարել տարբեր միջնորդություններ՝ ի խնդիր բանտարկվածների ազատ արձակման կամ պարիժների մեղմման:

Այսպիսով, քանի որ ինչպես նախորդ, այնպես էլ այս հատորում ներկայացվող ժամանակահատվածի հայ կյանքի նշանակալից բոլոր իրադարձությունները հարաբերվել են Հայոց Եկեղեցու հետ, ուստի Իզմիլյանին վերաբերող վավերագրերը ստանում են անհամեմատ լայն ընդգրկում՝ կապվելով հայ ժողովրդի պատմության Կոմիտասի ամենաբազմազան հարցերին և դրանց լուծմանը Հայոց Եկեղեցու բերած նպաստին: Սանդրո Բեհրոյանի իսկ բնորոշմամբ՝ «Մույն հատորում զգալի տեղ են գրավում կաթողիկոսական կարճատև ժամանակաշրջանի մեծամասշտաբ գործունեության վերաբերյալ կոնդակներն ու նամակները, շինարարական և բարենորոգչական ծրագրերը, որոնց միջից վեր են հանում Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինն ու Հայոց Եկեղեցին՝ իր բազմաբնույթ հոգսերով, ծառացած խնդիրներով, դժվարին գործունեությամբ և ծանր կացությամբ»: